

نقد و بررسی مهم‌ترین فرهنگ‌نامه‌های موضوعی نهج البلاغه

مریم احتسابی *

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۳۱؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۳/۲۱

چکیده

پژوهش حاضر با هدف بررسی انتقادی مهم‌ترین فرهنگ‌نامه‌های موضوعی نهج البلاغه سامان یافته است. فرهنگ‌نامه‌های موضوعی به‌عنوان یکی از ابزارهای بنیادین در مطالعات نهج البلاغه، نقش بسزایی در تسهیل دسترسی پژوهشگران به مضامین و معارف این متن دارند. در این مقاله سه اثر شاخص یعنی الدلیل علی موضوعات نهج البلاغه (علی انصاریان، ۱۳۵۷)، تصنیف نهج البلاغه (لبیب بیضون، ۱۳۶۵) و المعجم الموضوعی لنهج البلاغه (اویس کریم محمد، ۱۳۶۶) معرفی و نقد شده‌اند. نتایج نشان می‌دهد که هرچند این آثار گام‌های ارزشمند و نخستین در مسیر موضوع‌بندی نهج البلاغه برداشته‌اند، اما کاستی‌هایی همچون فقدان تتبع جامع، نبود نمایه‌زنی علمی، اتکای صرف به الفاظ و بی‌توجهی به تحلیل محتوایی در آنها مشهود است. در مقابل، اثر اخیر یعنی المعجم الموضوعی با جامعیت عناوین، دقت در گزینش متون و اهتمام به نمایه‌زنی، جایگاه برجسته‌تری در میان آثار مشابه دارد. این بررسی نشان می‌دهد که آینده پژوهش در این حوزه نیازمند تلفیق روش‌های سنتی تتبع با رویکردهای نوین تحلیل محتوایی و نمایه‌سازی علمی است تا فرهنگ‌نامه‌ای جامع و کارآمد برای محققان فراهم گردد.

کلیدواژگان: فرهنگ‌نامه موضوعی، نهج البلاغه، الدلیل علی موضوعات نهج البلاغه، تصنیف

نهج البلاغه، المعجم الموضوعی لنهج البلاغه

* دکتری علوم و معارف نهج البلاغه، دانشگاه علوم قرآن و حدیث؛ ehtesabim182@gmail.com

دانش‌های نهج‌البلاغه که مجموعه‌ای از دانش‌ها برای رسیدن به فهم درست از نهج‌البلاغه است متشکل از سه بخش دانش‌های بیرونی، دانش‌های ورودی و دانش‌های درونی است. دانش‌های بیرونی، مجموعه اطلاعات پیرامونی درباره نهج‌البلاغه است مانند مؤلف‌شناسی، ساختارشناسی، پیشینه و مصدرشناسی، کتاب‌شناسی، سندشناسی و شبهه‌شناسی. یکی از دانش‌های بیرونی که اطلاع از آن برای هر پژوهشگری در حوزه نهج‌البلاغه لازم و ضروری است، کتاب‌شناسی نهج‌البلاغه است. در این بحث به گونه‌شناسی کتب پیرامونی نهج‌البلاغه در حوزه‌های مختلف مانند شرح، مستدرک، ترجمه، فرهنگ‌نامه‌ها و غیره پرداخته می‌شود.

هدف نوشتار حاضر، معرفی، نقد و بررسی مهم‌ترین فرهنگ‌نامه‌های موضوعی نهج‌البلاغه است. از نگاه ساختار ظاهری فرهنگ‌نامه‌های موضوعی نهج‌البلاغه را می‌توان به دو دسته تقسیم کرد: فرهنگ‌نامه‌هایی که بر اساس موضوعات کلی تنظیم شده‌اند و فرهنگ‌نامه‌هایی که چینش آنها بر اساس حروف الفبا است که در ذیل به مهم‌ترین این فرهنگ‌نامه‌ها و معرفی آنها پرداخته می‌شود.

۱. فرهنگ‌نامه‌های موضوعی بر اساس موضوعات

از مهم‌ترین فرهنگ‌نامه‌هایی که بر اساس موضوعات تنظیم شده‌اند می‌توان به *الدلیل علی موضوعات نهج‌البلاغه*، *تصنیف نهج‌البلاغه* و *المعجم الموضوعی لنهج‌البلاغه* اشاره نمود. وجه مشترک این فرهنگ‌نامه‌ها در این است که مؤلف، مطالب نهج‌البلاغه را در قالب موضوعات کلی مانند اصول اعتقادی، اخلاق، احکام، تاریخ و غیره دسته‌بندی کرده و ذیل هر موضوع، مطالب ناظر به آن موضوع را بیان نموده است که در ادامه به معرفی آنها می‌پردازیم:

۱-۱. الدلیل علی موضوعات نهج‌البلاغه

کتاب *الدلیل علی موضوعات نهج‌البلاغه* یا *نهج‌البلاغه موضوعی* یکی از اولین فرهنگ‌نامه‌هایی است که توسط علی انصاریان و به همت انتشارات یاسر در سال ۱۳۵۷ به چاپ رسیده است. انگیزه و شیوه تألیف مؤلف چنین است که در مقدمه کتاب به خلاّ تنظیم فهرست کامل و کشف‌المطالب نهج‌البلاغه اشاره کرده و معتقد است این کار می‌بایست قرن‌ها پیش انجام می‌گرفت و تنظیم موضوعی نهج‌البلاغه از ضروری‌ترین کارهایی است که می‌تواند در تحقیق و تفهیم نهج

البلاغه نقش مؤثری داشته باشد و اکنون با تمام نیازی که بدان احساس می‌کنیم، جای آن را در میان کارهای علمی خالی می‌بینیم (انصاریان، ۱۳۵۷: ۴۷). وی درخصوص روش تنظیم موضوعی نهج البلاغه معتقد است که به طرق مختلف می‌توان کتابی را موضوعی نمود، مثلاً از باب ادبی و فصاحت یا از باب فقهی و شرعی یا استخراج آن به طریق فهرست و غیره، و کتاب مستقل حدیثی را به دو شیوه می‌توان موضوع‌بندی نمود: (۱) محدود و خام و (۲) نامحدود و متنوع یا اعمال سلیقه. در شیوه اول که در کتاب حاضر لحاظ شده، استخراج مطالب و موضوعی نمودن به صورت محدود می‌باشد؛ یعنی تابع لغت، تاریخ، موضوع فقهی، اعتقادات، اخلاق و یا با ذکر افرادی است که در کتاب از آنها به نحوی تعریف یا ذم شده است. در این استخراج‌ها و طبقه‌بندی موضوعی مطالب، به هیچ سلیقه و تفسیر و استنباط شخصی مراجعه نشده، بلکه آنچه در متن خطبه‌ها یا نامه‌ها یا احادیث مندرج است، جداگانه استخراج گردیده و در یک موضوع مخصوص گنجانیده شده است؛ مثلاً در مورد «تقوی» غالباً به لغت تقوی و مشتقات از باب «وقی» مانند متقین، تقوی، تقی و غیر آن مراجعه شده است. یا در مورد مبحث تاریخی «صفین و جهل» نیز هیچ استنباط و سلیقه‌ای اعمال نشده که علمی‌تر و قابل استفاده‌تر باشد (همان، ۴۹ و ۵۰).

البته لازم به ذکر است که در مورد تنظیم فرهنگ‌نامه موضوعی، مقید بودن به الفاظ و محدود و خام و بدون هیچ تحلیل و استنباطی عمل کردن، لزوماً به معنای علمی‌تر و قابل استفاده‌تر بودن آن فرهنگ‌نامه نیست و چه بسا یکی از نقاط قوت یک فرهنگ‌نامه تحلیل و استنباط‌های دقیق و علمی مؤلف باشد که در آینده در بحث نقد محتوایی فرهنگ‌نامه‌ها بیشتر به این مطلب پرداخته می‌شود.

از لحاظ ساختار ظاهری و محتوایی در این فرهنگ‌نامه، مطالب نهج البلاغه در هفت موضوع کلی تقسیم‌بندی شده است. این موضوعات که هر کدام یک فصل از کتاب را به خود اختصاص داده‌اند عبارتند از: خداشناسی و توحید؛ نبوت و انبیاء؛ عقاید و احکام؛ امامت و خلافت؛ تاریخ؛ اجتماع و سیاست و اقتصاد؛ اخلاق. هر فصل متشکل از عناوین جزئی‌تر است که مؤلف در ذیل آنها به مطالبی از نهج البلاغه که با آن عناوین همخوانی دارد، اشاره کرده است.

در خصوص ساختار و ویژگی‌های ظاهری کتاب می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: در ابتدای کتاب، مقدمه‌ای به قلم استاد عمید زنجانی آمده است که مخاطب را با کتاب شریف نهج البلاغه بیشتر آشنا می‌کند (همان، ۲۳-۲۹).

در متن کتاب، از نسخه صبحی صالح استفاده شده و متن عربی بدون ترجمه آورده شده است (همان، ۷۷).

شماره‌های ابتدای هر موضوع پس از حروف رمزی به این ترتیب است که شماره اول، اشاره به شماره‌گذاری صبحی صالح و شماره دوم، اشاره به نسخه فیض الاسلام دارد.

حروف رمزی «خ، ک، ح، دعا، حدیثه، ر، وص» در ابتدای موضوعات آمده است که به ترتیب به معنای خطبه‌ها، کلام حضرت، کلمات قصار، دعا‌های حضرت، حدیثی که سید رضی آن را تفسیر نموده، نامه‌ها و وصیت‌ها است (همان، ۷۹).

فهرست موضوعات به عربی و فارسی در ابتدا و فهرست موضوعات عامه و نیز فهرست اعلام، قبایل و طوایف به ترتیب حروف الفبا در انتهای اثر آمده است.

نقد و بررسی

با عنایت به اینکه این کتاب جزء اولین تلاش‌های صورت گرفته در جهت تنظیم فرهنگ موضوعی نهج البلاغه است، تلاش مؤلف برای تألیف این اثر از هر جهت قابل ستایش بوده و با توجه به اینکه تنظیم موضوعی نهج البلاغه به جز تتبع دقیق و گسترده و طاقت‌فرسایی که لازم دارد و اهل فن از آن آگاهند، نیاز به اطلاع وسیع و احاطه کامل به محتویات یک‌یک عبارات و کلمات دارد که کار را بر متصدی آن دشوارتر می‌گرداند، می‌توان به ارزش کاری که مؤلف فاضل و دانشمند این کتاب نفیس انجام داده است، پی برد. با این همه، در مقام تحلیل محتوایی و ساختاری توجه به نکات ذیل لازم و ضروری است:^۱

- عدم تتبع کافی

عناوین و موضوعاتی که برای فصول و زیر فصل‌ها انتخاب شده‌اند، کامل و جامع نبوده و در برخی موارد ناقص بودن آنها کاملاً مشهود است، مضاف بر اینکه در انتخاب مطالبی که ذیل هر موضوع به عنوان شاهد ذکر شده نیز تتبع کاملی صورت نگرفته است؛ به عنوان نمونه، فصل ششم که عنوان «اجتماع و سیاست و اقتصاد» را به خود اختصاص داده است تنها شامل ۱۵ عنوان

۱. در اینجا ذیل هر مورد، توضیحات کاملی داده می‌شود تا منظور از هر عنوان مشخص گردد و در کتاب‌های بعدی در موارد مشابه به همین توضیحات ارجاع داده می‌شود و فقط به ذکر مثال‌هایی برای هر کدام اکتفا خواهد شد.

فرعی بوده و ۷۲ صفحه از کتاب را به خود اختصاص داده است که در مقایسه با حجم مطالبی که در نهج البلاغه به موضوعات اجتماعی، سیاسی و اقتصادی پرداخته شده، نشان از عدم تتبع کافی هم در بخش موضوعات و عناوین و هم در بخش مطالب ناظر بر هر عنوان است.

- عدم دقت کافی در دسته‌بندی مطالب

یکی از عناوین فصل آخر که به مباحث اخلاقی اختصاص دارد، «مواعظ شتی» است که در این قسمت حکمت‌های مختلف نهج البلاغه بدون تقسیم‌بندی موضوعی پشت سر هم آورده شده است، حال آنکه هر کدام از این عبارات می‌توانست عنوانی را به خود اختصاص دهد و یا با توجه به موضوع سخن، ذیل یکی از عناوین اخلاقی و یا دیگر موضوعات گنجانده شود؛ به‌عنوان مثال، حکمت ۳۴ (أَشْرَفُ الْغِنَى تَرْكُ الْمُنَى) و حکمت ۵ (لَا غِنَى كَالْعَقْلِ وَلَا فَقْرَ كَالْجَهْلِ) که هر دو در قسمت مواعظ شتی گنجانده شده‌اند با عبارات دیگر نهج البلاغه که به موضوع غنا اشاره نموده است می‌توانستند یک عنوان به خود اختصاص دهند و همین‌طور بقیه حکمت‌هایی که در این بخش آمده که ذکر آنها به این صورت خارج از هدف کتاب است.

- عدم نمایه‌زنی

یکی از مهم‌ترین اقدامات در زمینه تنظیم فرهنگ‌نامه‌های موضوعی، اهتمام به امر نمایه‌زنی است که متأسفانه در اکثر فرهنگ‌نامه‌های موضوعی نهج البلاغه این امر مغفول مانده است. مؤلف عباراتی را ذیل یک عنوان کلی دسته‌بندی کرده ولی هیچ نمایه‌ای برای آنها در نظر نگرفته است؛ به‌عنوان نمونه، در فصل آخر ذیل عنوان «صفات متقین» چندین خطبه که در آن به صفات متقین اشاره شده است مانند خطبه ۱۹۳ (همام) کامل ذکر شده بدون اینکه برای این صفات نمایه‌ای در نظر گرفته شود، در حالی که این صفات می‌توانست به چند عنوان کلی نمایه‌زنی شده و مطالبی که دقیقاً به آن صفت اشاره دارد ذیل هر نمایه گنجانده شود.

- عبارات طولانی و مشخص نبودن عبارت مورد نظر

یکی از رسالت‌های فرهنگ‌نامه موضوعی، دلالت آسان و سریع مخاطب به عباراتی است که تحت یک عنوان موضوعی جمع‌آوری شده است، حال اگر یک عبارت طولانی که شامل موضوعات مختلفی می‌شود، ذیل یک موضوع بیاید و مشخص نباشد که کدام بخش از آن به آن موضوع

اشاره دارد، یک ضعف برای فرهنگ‌نامه لحاظ شده و فرهنگ‌نامه را از هدف خود دور می‌کند؛ به‌عنوان نمونه، در فصل اول، موضوعی تحت عنوان «صفات ذات» وجود دارد که ذیل آن عبارات طولانی‌ای از خطبه اول آورده شده است که در آن هم به صفات ذات و هم به صفات افعال و هم به مباحث توحیدی اشاره شده است. این روش گزینش عبارات و مشخص نبودن عبارتی که دقیقاً به موضوع خاصی اشاره دارد، باعث سردرگمی مخاطب شده و خلاف ماهیت کتاب است.

- عدم تحلیل محتوایی

یکی از مواردی که در تهیه و تنظیم قریب به اتفاق تمام فرهنگ‌نامه‌های موضوعی نهج/البلاغه مغفول مانده، اهتمام به تحلیل محتوای متن و استنباط معارف از آن است. اکثر فرهنگ‌نامه‌های موضوعی در گزینش و انتخاب متون غالباً به الفاظ اکتفا کرده و صرفاً متونی را به‌عنوان متون ناظر بر موضوع گزینش کرده‌اند که عین لفظ در آن متن به‌کار رفته باشد که البته این متون با استفاده از معجم‌های لفظی و جستجوی الفاظ نیز قابل کشف هستند. ضمن اینکه در گزینش متون فقط به ظاهر متن و مفهوم ظاهری آن توجه کرده‌اند، در صورتی که با تحلیل محتوایی و استنباط‌های روشن می‌توان به‌عنوان مثال از یک متن، مفاهیم مخالف، آثار، علل، موانع، انواع و اقسام و دیگر معارف را استخراج نمود.

۱-۲. تصنیف نهج/البلاغه

کتاب تصنیف نهج/البلاغه یکی از فرهنگ‌نامه‌های موضوعی نهج/البلاغه به زبان عربی است که توسط لبیب بیضون و به همت دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم در سال ۱۳۶۵ به چاپ رسیده است.

انگیزه و شیوه تألیف در آن چنین است که لبیب بیضون که از وی به‌عنوان یک ادیب نام برده می‌شود در مقدمه کتاب به غفلت مسلمانان به حفظ میراث خویش اشاره کرده و می‌گوید: متأسفانه بیگانگان بیش از ما مسلمانان به میراث عربی اسلامی ما توجه داشته و از آنجا که به ارزش این میراث عظیم پی برده‌اند، به چاپ، شرح، تحقیق و تصنیف این میراث پرداخته‌اند. سپس یادآور می‌شود که نخستین کسی که به تهیه معجمی موضوعی از قرآن کریم- برای دستیابی آسان به موضوعات مطرح شده در قرآن کریم- اقدام نمود، ژول لابوم فرانسوی بود که در کتاب تفصیل آیات القرآن الحکیم، موضوعات مهم قرآنی را همراه آیات مربوطه گرد آورد. آشنایی با این اثر،

باعث شد که بیضون اثر خویش را به سبک و سیاق لایوم به نگارش درآورد (بیضون، ۱۳۶۵: ۴۳). مؤلف مطالب نهج البلاغه را با توجه به موضوعات کلی دسته‌بندی نموده و ذیل هر موضوع، ابتدا مقدمه‌ای درباره آن موضوع متکی بر آیات قرآن تحت عنوان «مدخل» ارائه نموده است و در ذیل آن، متون ناظر بر موضوع را تحت عنوان «نصوص» گرد هم آورده است.

ساختار ظاهری و محتوایی این فرهنگ‌نامه چنین است که مطالب نهج البلاغه در ۲ جزء، ۱۰ باب اصلی، ۵۳ باب فرعی و ۴۳۰ عنوان فرعی دسته‌بندی شده است. عناوین ابواب اصلی جزء اول این کتاب عبارتند از: اصول الدین العقائد ما عدا الامامة؛ فروع الدین العبادات و المعاملات؛ الامامة و الائمة؛ سيرة الامام علی بن ابی طالب (علیه السلام)، و عناوین ابواب اصلی جزء دوم آن عبارتند از: حروب الامام علی (علیه السلام) فی مدة خلافته؛ سياسة الدولة؛ الشؤون الاجتماعية؛ الانسان و شؤنه؛ المواعظ و الارشادات؛ الفهارس. هر کدام از این ابواب اصلی، متشکل از ابواب فرعی و ابواب فرعی متشکل از عناوین و موضوعات جزئی‌تر هستند.

درخصوص ساختار ظاهری کتاب می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد:

- کتاب با مقدمه‌ای از ناشر (دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم) آغاز می‌شود و در ادامه گفتاری در ارزش نهج البلاغه، انگیزه مؤلف از نگارش این اثر و مقدمه‌ای درباره نگارش این کتاب و فوایدی که از آن انتظار می‌رود، آمده است.

- پس از فهرست فواتح خطبه‌ها و نامه‌ها و ۱۰ باب اصلی، متن اصلی کتاب پیش روی مخاطب قرار می‌گیرد. همان‌طور که گفته شد، ذیل هر عنوان، ابتدا مطالبی تحت عنوان «مدخل» و سپس متون ناظر بر موضوع تحت عنوان «نصوص» وجود دارد.

- در مقابل هر متنی که از نهج البلاغه ذکر شده دو شماره وجود دارد که رقم سمت راست، شماره خطبه و رقم سمت چپ، شماره صفحه نهج البلاغه بر اساس نسخه شیخ محمد عبده است.

نقد و بررسی

کتاب تصنیف نهج البلاغه در ارائه دورنمای کلی نسبت به موضوعات نهج البلاغه و از جهت تنوع موضوعات و عناوین مطرح شده در بین فرهنگ‌های معاصر خود برجسته و شاخص است.

ولی آن اندازه که از حیث تتبع عناوین قابل دفاع است، از حیث تتبع متون ناظر بر عناوین این قابلیت را ندارد. در زمینه تحلیل محتوایی و ساختاری ذکر چند مورد خالی از لطف نیست:

- عدم وجود فهرست الفبایی

چینش مطالب کتاب بر اساس موضوعات کلی و تعداد زیاد عناوین فرعی و عدم وجود فهرست الفبایی، اولین مشکلی است که مخاطب این کتاب با آن روبرو است. از آنجا که تقسیم‌بندی‌های موضوعی و انتخاب عناوین یک امر سلیقه‌ای است که توسط مؤلف انجام پذیرفته، در گام نخست، پیدا کردن موضوع مورد نظر مخاطب با توجه به عدم وجود فهرست الفبایی و فهرست راهنما، یک پروسه زمان‌بر است و چه بسا مخاطب برای پیدا کردن موضوع مورد نظر خود مجبور شود کل عناوین کتاب را مورد بررسی قرار دهد، زیرا ممکن است طبق نظر مخاطب، یک موضوع خاص ذیل یکی از عناوین اصلی قرار بگیرد، در صورتی که طبق نظر نویسنده، این موضوع ذیل عنوان اصلی دیگری آمده باشد.

- عدم تتبع کامل

همان‌گونه که بیان شد، عدم تتبع کامل، مخصوصاً در بخش گزینش متون ناظر بر هر عنوان در این فرهنگ‌نامه کاملاً مشهود است؛ به‌عنوان نمونه، ذیل عنوان «الصدق و الکذب» به ده مورد از متن نهج/البلاغه اشاره شده که این مقدار نسبت به حجم مطالبی که در نهج/البلاغه به موضوع صدق و کذب اختصاص دارد، بسیار کمتر است.

- عدم وجود نمایه

تصنیف نهج/البلاغه نیز مانند بسیاری از کتب هم‌صنف خود خالی از هرگونه نمایه است. البته با توجه به تنوع موضوعات فرعی می‌توان گفت این خلأ نسبت به کتاب‌های مانند الدلیل علی موضوعات نهج/البلاغه کمتر به چشم می‌آید و تا حدودی جبران شده است.

- عدم وجود تحلیل محتوا و اتکاء به الفاظ

لبیب بیضون برای گزینش متون برای هرکدام از عناوین کتاب خود نه تنها فقط به متونی که لفظ مبتنی بر موضوع را در بردارند اکتفا کرده است، بلکه در احصاء متون دارای الفاظ موضوع

نیز دقت کافی را به کار نبوده و می‌توان گفت آن اندازه که بر روی انتخاب عناوین تمرکز داشته، بر روی انتخاب متون تمرکز و دقت نداشته است.

۳-۱. -المعجم الموضوعی نهج البلاغه

کتاب المعجم الموضوعی نهج البلاغه به قلم اویس کریم محمد و به همت بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی در سال ۱۳۶۶ به چاپ رسیده است.

مؤلف در مقدمه کتاب در خصوص انگیزه تألیف آن ابتدا به چهار کتاب فرهنگ موضوعی نهج البلاغه که تا آن زمان تألیف شده بودند، اشاره می‌کند که این کتاب‌ها عبارتند از: الدلیل علی موضوعات نهج البلاغه؛ تصنیف نهج البلاغه؛ الهادی إلی موضوعات نهج البلاغه؛ الفهارس العلمیة. سپس انگیزه خود را از تألیف این اثر، رفع نواقص این آثار برمی‌شمرد و به امتیازات تألیف خود نسبت به تألیفات گذشته اشاره می‌کند و این امتیازات را در سه مورد دسته‌بندی می‌کند:

۱. کثرت مباحث: مؤلف تعداد مباحث این کتاب را بالغ بر ۶۰۰ عنوان اعلام می‌کند و در مقام مقایسه با تعداد مباحث تألیفات قبل از خود، این کثرت مباحث را یک امتیاز برمی‌شمرد (الدلیل علی موضوعات نهج البلاغه ۱۳۲ مبحث، تصنیف نهج البلاغه ۲۵۵ مبحث، الفهارس العلمیة ۲۴۵ مبحث و الهادی إلی موضوعات نهج البلاغه یا حذف موضوعات تکراری حدود ۲۴۵ مبحث).

۲. کثرت عبارات: مؤلف در این بخش به کثرت عبارات آورده شده ذیل هر مبحث اشاره می‌کند و به ذکر نمونه‌هایی از موضوعات مختلف و مقایسه تعداد عبارات کتاب خود ذیل یک عنوان با تعداد عبارات تألیفات پیش از خود ذیل همان عنوان می‌پردازد؛ برای نمونه درباره موضوع «جهاد و شهادت» آماری که ارائه می‌دهد به این شرح است: الدلیل علی موضوعات نهج البلاغه ۲ مبحث و ۵۶ عبارت؛ تصنیف نهج البلاغه ۱ مبحث و ۶ عبارت؛ الهادی إلی موضوعات نهج البلاغه ۲ مبحث و ۱۰ عبارت؛ الفهارس العلمیة ۲ مبحث و ۴ عبارت؛ المعجم الموضوعی نهج البلاغه ۱۸ مبحث و ۱۱۷ عبارت.

۳. دقت در توزیع عبارات: مؤلف در مقدمه خود به عنوان سومین امتیاز تألیفش نسبت به دیگر تألیفات، به دقت به توزیع عبارات اشاره کرده و می‌گوید در این اثر در رابطه با اختیار و تجزیه و توزیع عبارت به علت خوف از اشتباهاتی که در دیگر آثار اتفاق افتاده، دقت ویژه‌ای صورت گرفته

و در ادامه به ذکر یک نمونه از این اشتباهات در هر یک از ۴ اثر ذکر شده فوق پرداخته است (کریم، ۱۳۶۶: ۶ و ۷).

از لحاظ ساختار، اویس کریم محمد در خصوص اسلوب و روش خود در آماده‌سازی فهرست یادآور می‌شود که جمیع عبارات نهج/البلاغه را بدون استثناء استقصاء نموده و در انتخاب و گزینش عبارات به الفاظ تکیه و اعتماد نکرده، بلکه با تعمق در معنای عبارات به گزینش پرداخته است (همان، ۹). وی مطالب نهج/البلاغه را در ۲۳ باب با موضوعات مختلف دسته‌بندی کرده است که هر کدام از این ابواب دارای فصول مختلف و هر فصل شامل عناوین متنوعی است. در مجموع تعداد عناوین موضوعات دسته‌بندی شده بالغ بر ۶۰۰ عنوان می‌باشد.

عناوین باب‌های اصلی این فرهنگ‌نامه عبارتند از: العقل و العلم؛ الإسلام و الإيمان و الیقین و أصدادها؛ القرآن و السنّة؛ أصول الدّین؛ العبادات؛ التّقوی و المتّقین؛ الخوف و الرّجاء؛ التّوبة و غفران الذّنوب؛ الدّعاء و الأدعية المأثورة عنه ﷺ؛ الزّهد؛ الموعظة و الإعتبار؛ الأمر بالمعروف و النهی عن المنکر؛ الجهاد و فنّ الحرب و الشّهادة؛ الحاکم الإسلامی و خصائصه؛ الجانب الاقتصادي؛ الجهاد الأكبر أو تهذيب النّفس؛ الأخلاق؛ النّفاق و المنافقون؛ الأسرة و القربی و المرأة و تربية الأبناء و الجار؛ الصّدقة و الأصدقاء؛ القضايا التّاريخیّة؛ القضاء و الإفتاء؛ مواضع متفرقة.

در ابتدای کتاب مقدمه مفیدی به قلم مؤلف و در انتها نیز فهرست تفصیلی موضوعات آورده شده است. به گفته مؤلف، وی به تسلسل عددی در ذکر عبارات تحت هر مبحث ملتزم نبوده و چه بسا عبارتی از خطبه ۲۰۰ قبل از عبارتی از خطبه اول آمده است و البته این موضوع به دلیل رعایت تسلسل منطقی در بحث بوده است (همان، ۱۰).

نقد و بررسی

- جامعیت عناوین و متون ناظر بر آن

المعجم الموضوعی لنهج/البلاغه را می‌توان دقیق‌ترین و گسترده‌ترین فرهنگ‌نامه موضوعی به زبان عربی دانست. کثرت عناوین و جامعیت متون ناظر بر عناوین از ویژگی‌های بارز این فرهنگ‌نامه است که نشان از دقت نظر و عملکرد پژوهشی دقیق مؤلف آن دارد.

- اهتمام به نمایه‌زنی

در بین فرهنگ‌نامه‌های موضوعی نهج‌البلاغه، این اثر اولین اثری است که مؤلف آن به امر نمایه‌زنی و انتخاب عناوین موضوعی برای عبارات نهج‌البلاغه اهتمام نموده است. البته لازم به ذکر است که این امر در تمام موارد لحاظ نشده و به گفته خود مؤلف از روش علامه مجلسی در کتاب بحار الانوار برای عنوان دادن به مطالب استفاده نموده و عناوینی که برای عبارات انتخاب کرده بسیار طولانی است و در اکثر موارد چندین نمایه با هم یک عنوان طولانی را تشکیل داده است در صورتی که این روش در بحث نمایه‌زنی منسوخ شده و علمی نیست؛ به عنوان مثال، در فصل ۵ از باب ۱۷ (اخلاق) تحت عنوان «الصدق و الکذب» نمایه‌ای آمده تحت عنوان «فی أهمیة الصدق و مضار الکذب، و ذم الکذب و أنه من علامات المنافقین، و مدح الصدق و أنه من علامات المؤمنین» در حقیقت این نمایه متشکل از ۶ نمایه است که بهتر بود هر کدام به صورت جداگانه در نظر گرفته شوند.

- عدم وجود فهرست الفبایی

به طور کلی انتخاب روش دسته‌بندی موضوعات تحت عناوین و موضوعات کلی برای تألیف فرهنگ‌نامه موضوعی روش مناسبی نیست، زیرا همان‌گونه که قبلاً ذکر شد، دسته‌بندی عناوین و چینش موضوعات ذیل یک عنوان کلی یک امر کاملاً سلیقه‌ای محسوب می‌شود و ممکن است از نظر نویسندگان یک موضوع ذیل یک عنوان کلی قرار بگیرد و از نظر مخاطب همان موضوع تحت یک عنوان دیگر، از این جهت مراجعه به این دست از فرهنگ‌نامه‌ها بدون داشتن فهرست الفبایی ممکن است زمان زیادی از مخاطب بگیرد، مگر اینکه این اشکال با تنظیم یک فهرست راهنما و یک فهرست الفبایی برطرف شود.

۲. فرهنگ‌نامه‌های موضوعی بر اساس حروف الفبا

از مهم‌ترین فرهنگ‌نامه‌های موضوعی نهج‌البلاغه که براساس حروف الفبا تنظیم شده‌اند می‌توان به کتاب‌های الهادی إلی موضوعات نهج‌البلاغه، فرهنگ آفتاب و فرهنگ‌نامه موضوعی نهج‌البلاغه اشاره کرد که در ادامه به معرفی و تحلیل آنها می‌پردازیم:

۲-۱. الهادی إلی موضوعات نهج البلاغه

کتاب *الهادی إلی موضوعات نهج البلاغه* قدیمی‌ترین فرهنگ موضوعی الفبایی *نهج البلاغه* است که به قلم علی‌اکبر فیض (مشهور به آیت‌الله علی مشکینی) به زبان عربی و به همت سازمان انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی در سال ۱۳۶۳ به چاپ رسیده است. از لحاظ ساختار محتوایی و ظاهری، مؤلف با گزینش موضوعاتی از *نهج البلاغه*، از آنها به‌عنوان تیتراژ استفاده کرده و ذیلشان ریز موضوعاتی را قرار داده و ذیل هر یک از آنها متونی از *نهج البلاغه* را که ناظر بر آن موضوع است، گنجانده است. این کتاب فاقد هرگونه تبویب و تفصیل بوده و عناوین آن بر اساس حروف الفبا مرتب شده‌اند. در ابتدای کتاب، مقدمه‌ای از سوی مؤسسه *نهج البلاغه* و همچنین مقدمه‌ای به قلم علامه جعفر مرتضی‌العاملی درباره فضائل امیرالمؤمنین (ع) و کلام آن حضرت (ع)، سید رضی، شروح *نهج البلاغه* و کتاب *الهادی إلی موضوعات نهج البلاغه* آمده است (مشکینی، ۱۳۶۳: ۱۷-۲۷).

نقد و بررسی

- تتبع ناقص متون ناظر بر موضوعات

این اثر از حیث جامعیت در گزینش عناوین و موضوعات اثر قابل قبولی است و به‌خوبی توانسته تنوع موضوعات مطرح شده در *نهج البلاغه* را نشان دهد و لیست نسبتاً کاملی از موضوعات *نهج البلاغه* را به مخاطب ارائه می‌دهد ولی از نظر گزینش متون ناظر بر موضوعات، بسیار ضعیف عمل کرده و ذیل هر عنوان به بیان چند عبارت شاخص از فرمایشات امیرالمؤمنین (ع) اکتفا نموده است؛ به‌عنوان مثال، ذیل عنوان «الإقتصاد» به ذکر دو مورد از حکمت‌های *نهج البلاغه* اکتفا نموده در صورتی که واضح و آشکار است مباحث اقتصادی *نهج البلاغه* خیلی بیشتر از این موارد است.

- عدم وجود نمایه، فهرست و تحلیل محتوا

این کتاب نیز همانند اکثر فرهنگ‌نامه‌های موضوعی *نهج البلاغه* فاقد هرگونه نمایه است، علاوه بر این، در چاپ‌های اولیه فهرست مطالب هم ندارد، اما در چاپ‌های بعدی مانند چاپ

دارالحدیث، فهرست الفبایی در انتهای کتاب قرار داده شده است. درباره ملاک و معیار گزینش عبارات نیز مانند اکثر فرهنگ‌نامه‌ها تأکید مؤلف بر الفاظ بوده و اهتمامی به تحلیل محتوا ندارد. درباره این اثر می‌توان این‌گونه گفت که به‌عنوان اثری جهت آشنایی اجمالی با موضوعات مطرح شده در نهج البلاغه اثر شایسته‌ای است ولی به‌عنوان یک فرهنگ موضوعی که مورد رجوع پژوهشگران قرار بگیرد، کاستی‌های زیادی دارد.

۲-۲. فرهنگ آفتاب؛ فرهنگ تفصیلی مفاهیم نهج البلاغه

کتاب فرهنگ آفتاب به کوشش عبدالمجید معادی‌خواه و به همت نشر ذره در ۱۰ مجلد در سال ۱۳۷۲ به چاپ رسیده است.

مؤلف در خصوص انگیزه تألیف این کتاب می‌گوید اولین جرعه‌های نوشتن آن، پس از دیدار کوتاهی زده شد که در سال ۱۳۴۷ با شهید مطهری صورت گرفت و شهید مطهری به آرزوی نوشته شدن معجم معنوی برای نهج البلاغه اشاره کرد. سپس در سال ۱۳۵۰ پس از تشویق و کمک آقای هاشمی رفسنجانی، او در زندان شهربانی قم، اولین صفحه این اثر را به رشته تحریر درآورد. تهیه و تنظیم این اثر بالغ بر بیست سال به طول انجامیده و در طول این سال‌ها یادداشت‌ها و فیش‌های تحقیق بارها تغییر کرد و ویرایش شد تا نهایتاً در سال ۱۳۷۲ برای اولین بار این کتاب در ۱۰ جلد به چاپ رسید. البته در چاپ‌های بعدی در ۱۰ جلد و ۵ مجلد چاپ شده است (ر.ک: معادی‌خواه، ۱۳۸۰: ۸۰-۸۴).

در خصوص ساختار محتوایی و ظاهری آن باید گفت که مؤلف مطالب نهج البلاغه را ذیل ۶ عنوان کلی و ۲۵۹ مدخل دسته‌بندی کرده است که هر مدخل شامل عناوین و زیرمجموعه‌های جزئی‌تر می‌شود. نهایتاً شیوه ارائه مدخل‌ها بر اساس حروف الفبا بوده و می‌توان گفت برای تنظیم این اثر از تلفیقی از روش موضوعات کلی و الفبایی استفاده شده است. ذیل هر عنوان، ابتدا متون ناظر بر آن موضوع (بدون اعراب) و سپس ترجمه فارسی (بدون توضیح و شرح) قرار دارد. نویسندگان برای ترجمه عبارات نهج البلاغه، از کتاب خود با نام خورشید بی‌غروب استفاده کرده است.

نکته شاخص و قابل توجه در ساختار این کتاب جلد دهم آن است که شامل انواع مختلفی از فهرست‌هاست که هرکدام به نحوی می‌تواند مورد استفاده پژوهشگر قرار گرفته و کار پژوهش را برای او آسان کند. اصلی‌ترین فهرست از این مجموعه، فهرست الفبایی موضوعات است. سایر

فهرست‌های جلد دهم عبارتند از: فهرست راهنما - که قابل استفاده برای پژوهشگرانی است که در پی یافتن به پیوند معنوی موضوع‌های پراکنده هستند. در این فهرست تنها موضوع‌های اصلی و محوری طبقه‌بندی شده‌اند و مدخل‌های گوناگون فرهنگ *آفتاب* که بیش از ۳۰۰۰ است در ۶ محور عمده دسته‌بندی شده‌اند: کلام، فلسفه، عرفان، جهان‌بینی: ۶۳ مدخل؛ آداب، اخلاق و فرهنگ: ۷۲ مدخل؛ سیاست: ۳۴ مدخل؛ اقتصاد: ۱۱ مدخل؛ فقه و حقوق: ۲۲ مدخل؛ تاریخ اسلام: ۵۷ مدخل - (معادی‌خواه، ۱۳۷۲: ۴۰۴/۱۰)، فهرست گفتارها؛ فهرست نوشتارها؛ فهرست آیات قرآن کریم؛ فهرست حدیث‌های نبوی؛ فهرست اشعار عربی؛ فهرست نام اشخاص؛ فهرست نام قبایل؛ فهرست نام‌های جای‌ها و جنگ‌ها که به همراه فهرست الفبایی موضوعات مجموعاً ۱۰ فهرست را تشکیل می‌دهند.

نقد و بررسی

- بهترین و سودمندترین فرهنگ موضوعی *نهج البلاغه*

فرهنگ *آفتاب* هم از جهت کمیت و جامعیت موضوعات و عناوین و متون ناظر و هم از جهت کیفیت و دقت نظر در انتخاب عناوین و گزینش متون در جایگاه برتر نسبت به دیگر فرهنگ‌های موضوعی *نهج البلاغه* قرار دارد.

- اهتمام به نمایه‌زنی

از ویژگی‌های شاخص این اثر می‌توان به اهتمام مؤلف به نمایه‌زنی عبارات اشاره کرد. می‌توان گفت در بین فرهنگ‌های موضوعی *نهج البلاغه*، این کتاب تنها اثری است که نمایه‌زنی را به صورت علمی و مطابق با استانداردهای حال حاضر در دستور کار خود قرار داده است. البته به گفته مؤلف آن، وی زمانی که به تنظیم عناوین و نمایه‌ها مشغول بوده، اطلاعی از اصول و روش‌های نمایه‌زنی نداشته و بر این اساس، بازبینی نمایه‌ها را بر اساس اصول و روش علمی لازم و ضروری می‌داند.

- اهتمام به تحلیل محتوایی متون

در این اثر، معیار اصلی در تهیه موضوعات، معانی و مفاهیم است نه واژه‌ها. این امر همان چیزی است که در تمام فرهنگ‌نامه‌های دیگر مغفول مانده است. نگارنده در این اثر با دقت و ظرافت به تحلیل عبارات و کلمات *نهج البلاغه* پرداخته و در حد بضاعت، موضوعاتی را که از هر

عبارت قابل فهم و استنباط است استخراج نموده و با عبارات مشابه که به همان مطلب اشاره می‌کند در یک موضوع دسته‌بندی کرده است. این تحلیل محتوایی و استخراج موضوعات متنوع از یک متن ارزش علمی این فرهنگ‌نامه را چندین برابر می‌کند.

- وجود فهرست‌های متنوع و تلفیق فهرست الفبایی و موضوعی

همان‌طور که بیان شد جلد دهم این اثر و وجود فهرست‌های متنوع در آن از ویژگی‌های ممتاز این کتاب محسوب می‌شود. علاوه بر این، تلفیق روش الفبایی و موضوعی در چینش کتاب بسیار حائز اهمیت است؛ به عنوان مثال، درباره واژه «حق»، علاوه بر اینکه این واژه در جایگاه الفبایی خود قرار گرفته، ذیل عناوین مرتبط با موضوع خود نیز آمده است مانند: «عوامل شناخت حق»، «موانع شناخت حق»، «اوصاف حق‌گرایان» و ... .

- عدم اعراب‌گذاری عبارات عربی

یکی از مواردی که درباره این اثر مطرح است و از آن به عنوان یک نقص یاد می‌شود، عدم اعراب‌گذاری کامل عبارات عربی است که البته به گفته مؤلف این امر به علت عدم دقت لازم در حروف‌چینی توسط ناشر اتفاق افتاده است و در چاپ‌های جدید مرتفع شده است.

- عدم تطابق بعضی عناوین با متون ناظر بر آن

با همه دقت نظری که مؤلف در تنظیم عناوین و گزینش متون ناظر بر آنها داشته به علت وسعت این کار پژوهشی و فردی انجام شدن آن، در برخی موارد عدم تطابق بین عناوین و متون ناظر به چشم می‌خورد که البته بعضی از این عدم تطابق‌ها به علت تحلیل محتوا و برداشت شخصی مؤلف است. در برخی موارد ممکن است در نگاه اول این مطابقت نباشد که در این موارد اگر مؤلف توضیح کوتاهی درباره ارتباط موضوع با متن بیاورد، مخاطب سریعاً به ارتباط بین آنها پی می‌برد.

۲-۳. فرهنگ‌نامه موضوعی نهج البلاغه

کتاب فرهنگ‌نامه موضوعی نهج البلاغه به اهتمام احمد خاتمی و به همت انتشارات سروش صدا و سیمای جمهوری اسلامی ایران در سال ۱۳۸۱ به چاپ رسیده است.

این کتاب به گفته مؤلف، نهج البلاغه علی (علیه السلام) است که بر اساس موضوعاتی که آن حضرت (علیه السلام) بدان‌ها پرداخته، به ترتیب حروف الفبا و برای دستیابی آسان‌تر مخاطبان و پژوهندگان در کلام ایشان فراهم شده است. از لحاظ ساختار محتوایی و ظاهری باید گفت که در این اثر کوشش شده تا با استفاده از پژوهش‌های انجام گرفته و با مطالعه دقیق نهج البلاغه، بخش‌های مختلف نهج البلاغه از نظر موضوع طبقه‌بندی شده و سپس با ترتیب و تنظیم الفبایی، به‌صورت فرهنگ‌نامه‌ای با بیش از یک هزار مدخل منظم و مرتب گردد.

از آنجایی که بنا به اقتضای این کتاب، خطبه‌ها و نامه‌ها غالباً به‌صورت مرتب و پیاپی و به‌صورت کامل و یکجا نیامده و ممکن است خواننده در فهم بعضی از عبارات با مشکل روبرو شود، سعی شده تا حد ممکن با اضافه نمودن کلمه‌ای یا عبارتی یا نام کسی یا جایی در داخل آکلا‌د یا پرانتز مشکل رفع گردد، در غیر این‌صورت خواننده می‌بایست با توجه به شماره‌ای که داخل پرانتز قرار داده شده، به توضیحات و تعلیقات پایانی کتاب مراجعه نماید.

برای آنکه خوانندگان و پژوهندگان بتوانند علاوه بر مداخل اصلی، موضوعات فرعی خود را نیز در نهج البلاغه جستجو کنند، علاوه بر فهرست مداخل، فهرستی با عنوان فهرست راهنما نیز تهیه و تنظیم شده است.

در بخش تعلیقات و توضیحات کتاب، اعلام کتاب توضیح داده شده‌اند، همانند: «مغیره بن شعبه یکی از چهار نفری است که به مکر و حيله و زیرکی چونان معاویه و عمرو بن عاص و زیاد بن ابیه معروف بود و دشمنی خاصی با اهل بیت (علیهم‌السلام) داشت».

نقد و بررسی

– روش فهرست الفبایی و فهرست راهنما

روشی که برای چینه‌ش مطالب این کتاب اتخاذ شده است، روش الفبایی است. این روش به تنهایی دارای ایراداتی است که مؤلف سعی کرده با استفاده از فهرست راهنما آن را مرتفع کند؛ به‌عنوان مثال، اولین مدخلی که در فهرست الفبایی به چشم می‌خورد «آثار بخل» است. طبیعتاً مخاطبی که به دنبال بررسی موضوع بخل، سراغ فرهنگ‌نامه‌ای می‌رود، ابتدا به دنبال واژه «بخل» می‌گردد و توقع دارد هر موضوع مرتبط با آن را از جمله «آثار بخل» ذیل همان مدخل پیدا کند

و شاید به ذهنش نرسد که ممکن است این مدخل «آثار» هم داشته باشد، از این جهت است که می‌گوییم بهترین روش برای تنظیم فرهنگ‌نامه موضوعی، تلفیق روش موضوعی و الفبایی است. البته همان‌گونه که گفته شد، این مشکل با مراجعه به فهرست راهنما مرتفع می‌شود و می‌توان گفت یکی از نکات مثبت این فرهنگ‌نامه، دارا بودن فهرست راهنماست.

– عدم تتبع کافی عناوین و متون ناظر بر آن

با یک نگاه کلی عدم جامعیت عناوین و متون ناظر بر آنها کاملاً مشهود است؛ به‌عنوان مثال این کتاب مدخلی با عنوان «اقتصاد» ندارد، حال آنکه مباحث اقتصادی نهج/البلاغه حجم فراوانی را به خود اختصاص داده‌اند، و یا متونی که ذیل عنوان «حق و باطل» آمده و زیرموضوعات این بخش خیلی کمتر از آن چیزی است که می‌توان از نهج/البلاغه استخراج کرد.

– عدم وجود تحلیل محتوایی

فرهنگ‌نامه موضوعی نهج/البلاغه نیز مانند اکثر فرهنگ‌نامه‌های موضوعی نهج/البلاغه فاقد تحلیل محتوایی متون بوده و دسته‌بندی مطالب با نگاه سطحی و با تکیه بر الفاظ صورت گرفته است.

نتیجه‌گیری

مطالعه و نقد فرهنگ‌نامه‌های موضوعی نهج/البلاغه آشکار ساخت که این آثار هرچند در جایگاه نخستین تلاش‌ها برای سامان‌دهی معارف نهج/البلاغه ارزشمندند، اما از منظر علمی و پژوهشی هنوز به نقطه مطلوب نرسیده‌اند. نقاط ضعف مشترک آنها عبارتند از: ۱) فقدان تتبع کافی؛ بسیاری از موضوعات و متون مرتبط در نهج/البلاغه مغفول مانده‌اند و تنها بخشی از ظرفیت این متن عظیم استخراج شده است. ۲) نبود نمایه‌زنی علمی و دقیق؛ فقدان نمایه‌های موضوعی و کلیدواژه‌ای موجب دشواری در دسترسی سریع پژوهشگران به مطالب مورد نظر شده است. ۳) اتکای صرف به الفاظ؛ بیشتر فرهنگ‌نامه‌ها تنها به ذکر متونی پرداخته‌اند که لفظ مورد نظر در آنها آمده است، در حالی که تحلیل محتوایی می‌توانست مفاهیم عمیق‌تر و لایه‌های معنایی نهفته را آشکار سازد. ۴) چینش غیرمنطقی یا ناقص موضوعات؛ در برخی موارد، دسته‌بندی موضوعات فاقد انسجام علمی بوده و موجب سردرگمی مخاطب می‌شود.

در مقابل، المعجم الموضوعی نهج البلاغه با جامعیت عناوین، کثرت متون ناظر بر موضوعات و اهتمام نسبی به نمایه‌زنی، گامی رو به جلو در این عرصه محسوب می‌شود. با این حال، حتی این اثر نیز از ضعف‌هایی چون طولانی بودن عناوین نمایه‌ها و فقدان تحلیل محتوایی عمیق رنج می‌برد. بنابراین، می‌توان نتیجه گرفت که مسیر آینده پژوهش در حوزه فرهنگ‌نامه‌های موضوعی نهج البلاغه نیازمند موارد زیر است:

- تتبع گسترده و نظام‌مند در تمامی خطبه‌ها، نامه‌ها و حکمت‌ها
  - نمایه‌سازی علمی و استاندارد با بهره‌گیری از روش‌های نوین اطلاع‌رسانی
  - تحلیل محتوایی و استنباطی برای استخراج مفاهیم، علل، آثار و روابط میان موضوعات
  - بهره‌گیری از فناوری‌های نوین مانند پایگاه‌های داده دیجیتال و ابزارهای هوش مصنوعی برای جستجو و طبقه‌بندی دقیق‌تر.
- چنین رویکردی می‌تواند زمینه‌ساز تدوین فرهنگ‌نامه‌ای جامع، علمی و کارآمد باشد که نه تنها پژوهشگران حوزه نهج البلاغه، بلکه اندیشمندان علوم اسلامی و انسانی نیز از آن بهره‌مند شوند.

فهرست منابع

۱. انصاریان، علی، *الدلیل علی موضوعات نهج البلاغه*، تهران: انتشارات مفید، ۱۳۵۷.
۲. کریم، اویس، *المعجم الموضوعی لنهج البلاغه*، مشهد: مجمع البحوث الاسلامیه، ۱۳۶۶.
۳. مشکینی، علی، *الهادی الی موضوعات نهج البلاغه*، تهران: انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۶۳.
۴. بیضون، لیبیب، *تصنیف نهج البلاغه*، قم: دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۶۵.
۵. معادی‌خواه، عبدالمجید، *فرهنگ آفتاب: فرهنگ تفصیلی مفاهیم نهج البلاغه*، تهران: نشر ذره، ۱۳۷۲.
۶. -----، «فرهنگ آفتاب»، کتاب ماه کلیات، ش ۴۸، آذر ۱۳۸۰.
۷. خاتمی، احمد، *فرهنگ نامه موضوعی نهج البلاغه*، تهران: انتشارات صدا و سیما، ۱۳۸۱.

